

Мирослав Май-Борода

РУКОПИСНЕ ЄВАНГЕЛІЄ 1581 р. ІЗ СУЧАВИ В КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

DOI: 10.58407/litopis.240109

© М. Май-Борода, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3467-7380>

Мета статті полягає в розкритті історії рукописного богослужбового Євангелія, створеного в місті Сучава (Румунія), яке нині зберігається в фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Особлива увага приділяється питанню визначення на основі аналізу доступних документів найімовірнішого населеного пункту, до храму якого була подарована священна книга. Стаття ґрунтується на загальнонаукових **методологічних принципах** історичності, цілісності та об'єктивності. Вони реалізуються через застосування історико-критичного, аналітичного та логічного методів. **Наукова новизна:** історія книги та шлях її надходження до музею раніше не досліджувалися. У статті систематизовано зібраний матеріал, який стосується історії рукописного Євангелія. Опрацьований матеріал дозволяє дійти **висновків**, що найбільш вірогідним місцем офірування Євангелія була Воскресенська церква міста Остер (нині Чернігівського району). Визначено, що богослужбова книга була створена двома майстрами писцями. Це простежується за відмінністю нюансів почерків, стилістичними та композиційними системами оформлення різних частин Євангелія.

Ключові слова: рукописне Євангеліє, Сучава, село Остра, Остер, село Олбин, Воскресенська церква.

Рукописне Євангеліє 1581 р. із Сучави.

Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського – один із найдавніших в Україні. На сьогодні його багата та різноманітна за хронологією та географією колекція нараховує понад 230 тис. предметів. Переважна більшість речей пов'язана з історією України, але чимало артефактів походять із різних країн світу. Окрасою музейної збірки є чудова колекція старовинних рукописних та друкованих книг, які мають важливе історико-культурне значення та є ґрунтовним матеріалом для дослідників книжкової справи як в Україні, так і поза її межами.

Хоч і невелику, проте унікальну підгрупу складають книги, які мають румунське коріння. Найстаршою з них є рукописне Євангеліє 1581 р. (інв. № Ал-417)¹, яке було створене при храмі святих архангелів Михаїла і Гавриїла в м. Сучава, що не зберігся до наших днів. Відомості про місце й час створення священної книги бачимо в дарчому написі на її сторінках (перед Євангелієм від Луки). Звідти ж дізнаємось, що богослужбове Євангеліє було подаровано до Воскресенської церкви «села острой» (див. додаток наприкінці статті).

Розворот Євангелія 1581 р. На аркуші справа: початок Євангелія від Луки, на аркуші зліва: дарчий напис та малюнок із записом імен для поминання о зравії.

На жаль, остаточно ідентифікувати цей населений пункт важко. Імовірно, дарувальник так іменує поселення, що виникло на місці зруйнованого в 1240 р. монголо-татарами давньоруського Остра. На перший погляд, цю версію дещо нівелює той факт, що в давніх джерелах Остер завжди іменувався містом, «городом на [річці] Острі»², а не селом. Проте слово «село» в дарчому написі могло використовуватися просто в значенні поселення як такого. Після розорення місцевість залишалась деякий час незаселеною. Пізніше з'явилося поселення, що стало називатись то «городом старим Остром, то селом Старогородка»³. На поч. XIV ст. неподалік виникло нове поселення під назвою Остер. Нині село Старогородка є частиною міста Остра. Є свідчення про те, що в XVII–XVIII ст. Старогородка іменувалася селом. Так, в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии» згадується про антимінс із підписом митрополита Київського Варлаама (Ясинського) (1690–1707): «В храм Св. Троицы, придел храма арх. Михаила, новосооруженный мурованный в с. Старогородке»⁴.

Непрямым підтвердженням на користь визначення Остра як місця, куди була подарована книга, може бути той факт, що в Острі протягом XVII–XIX ст. будували храми на честь Воскресіння Христового після того, як попередня церква з таким само іменуванням з тих чи інших причин припиняла своє існування. Приблизно в 1522 р. король Польщі Си-

¹ Ситий І. Реєстр рукописних книг Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2004. Вип. 4. С. 6.

² Літопис руський за Іпатським списком / Пер. Л. Махновець. Київ: Дніпро, 1989. С. 154.

³ Филарет (Гумилевский), архиеп. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Земская тип-я, 1874. Кн. 5. С. 422.

⁴ Там само. С. 423.

гізмунд I віддав Остер Альбрехту Гаштольд – Великому канцлеру литовському, воєводи віленському⁵. За його урядування в остерському замку була побудована церква, найменування якої не згадується: «Замок Остерский, который по разрушении татарами перенесен потом был во время Гаштульда на гору ... на котором то месте этот же Гаштольд каменную церковь построил, которая и до этого времени стоит»⁶. Цілком можливо, що це й могла бути перша Воскресенська церква в Острі, до якої (гіпотетично) і була подарована богослужбова книга.

Топонім «Остра» співзвучний із назвою ще одного відомого старовинного українсько-го міста – Острогом, де також існувала Воскресенська дерев'яна церква, заснована приблизно у др. пол. XVI ст. Вона згадується в документах 1591 р. Була розібрана на межі XIX–XX ст. через ветхість⁷. В особливих статтях-додатках до літописів XV–XVII ст., що починалися словами «А се імена всем градом руським дальним и ближним» Острог іменується «Остро»⁸. Можна припустити, що через зосередження в Острозі усіх сил на видання знаменитої Біблії, ктитор вирішив придбати Євангеліє у майстрів за межами свого міста. Проте безсумнівного підтвердження того, що богослужбову книгу могло бути подаровано в Острог, немає.

Можливим місцем офірування Євангелія може бути й село Остра в жудеці Сучава. Поселення має давню історію. Своїми грамотами господарі Молдавського князівства Штефан IV⁹, Петро Рареш¹⁰, Штефан V Лакуста¹¹ утверджували його за Свято-Успенським Хоморським монастирем. Ніяких згадок про наявність в селі храму на честь Воскресіння Христового немає. Прийняття цієї версії також ускладнюватиме пояснення того, як книга опинилася в Чернігові.

Відомі імена дарувальників книги – «рабы божїи василіє олесиевич з острой съ женоя своею федею». Ктитор у власноручному записі в книзі застерігає в звичній на той час формі під страхом прокляття, щоб ніхто не смів відібрати Євангеліє від храму, до якого воно було подароване. В кінці дарчого напису він просить молитов священнослужителів біля престолу за себе та своїх близьких, додаючи список імен в намальованому свитку.

Малюнок із записом імен для поминання о здрав'ї.

Схоже, що книга пережила пожежу. Можливо, це й стало причиною її віддалення від того храму, куди її дарували спочатку. На ній залишилися сліди кіптяви, хоча сама книга не горіла. Вона могла бути облита водою при гасінні вогню. Сторінки в ній нині зіплені цілими блоками. Євангеліє потребує кропіткої високопрофесійної реставрації. Те, що збереглася відкритою сторінка з вихідними даними про неї, є великою вдачею.

Під час дослідження книги в ній було знайдено ще один запис уже XIX–XX ст. на вкладеному аркуші, який розташовується між сторінками, що злиплися (перед Євангелієм від Марка). Після обережної операції вдалося відкрити частину аркуша, не пошкодивши Євангеліє. Це дало можливість отримати нову інформацію про історію книги. На листку був переписаний в скороченому вигляді дарчий напис 1581 р. Є примітка: «немного попорчена сыростью». Також із напису дізнаємось, що останнім місцем перебування Євангелія була Свято-Миколаїв-

⁵ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: Druk «Wieku», 1886. T. VII. S. 667.

⁶ Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). Люстрація Остерського староства. 1628 г. 9 ноябрь / Ред. О. Ткаченко. Чернігів: Вид. журн. «Сіверянський літопис», 1998. С. 87.

⁷ Вихованець Т. Церква Воскресенська. *Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедія*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2011. С. 457.

⁸ Тихомиров М. Список руських городоу дальних и ближних. *Изборник*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/spysok/spys04.htm>.

⁹ Documente privind istoria României veacul XVI. A Moldova. București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1953. Vol. I (1501–1550). P. 149.

¹⁰ Ibid. P. 347.

¹¹ Ibid. P. 364.

ська церква с. Олбин Остерського повіту. Відстань від Олбина до Остра становить всього лише 20 км. Така близькість двох поселень теж свідчить на користь того, що книга була придбана саме до храму в Острі Чернігівського регіону.

Із клірової відомості про Миколаївську церкву с. Олбин за 1899 р. дізнаємось, що храм був дерев'яний, збудований у 1762 р.¹² Настоятелем парафії був священник Федор Рубановський, висвячений на служіння в ній 8 вересня 1859 р.¹³ Його ім'я бачимо й на вкладаєному в Євангеліє аркуші – «от свящ. Рубановского». Священник, який на той час прослужив уже сорок років на одному приході, без сумніву, знав абсолютно все про богослужбове начиння свого храму. Але, на жаль, із відомостей за 1899 р. про Євангеліє з Сучави нічого не говориться. Читаємо лише, що церква «утварью достаточна»¹⁴, а «опись церковному имуществу приготовляется»¹⁵.

У «Прибавлении» до «Черниговских Епархиальных Известий» за 1 квітня 1863 р. маємо таку інформацію про церковне начиння храму с. Олбин: «В местном храме св. Николая Евангелие рукописное 1686 г. с припискою: “приписали – в храм воскресения Спаса нашего до села Острой”. Остра могила – в 15 в. от Таращи; Острийки – в 6 в. от Белой церкви. Евангелие принадлежало вероятно храму Острой могилы. Апостол рукописный, где есть приписка: “мосце пане сотнику остерски, мой велце ляскавый мосце!”»¹⁶.

Навряд чи можливий такий збіг, що три книги – рукописні Євангелія з Сучави 1581 р. та 1686 р. з приписами «до села Острой» та рукописний Апостол із приписом до пана «сотника остерського» потрапили до Олбина з різних населених пунктів, назви яких просто мають спільний корінь. Зрозуміло, що всі вони потрапили до Олбина з одного села й храму. На якій підставі автор статті в «Епархиальных известиях» робить припущення щодо с. Остра Могила (нині Білоцерківський район Київської обл.) як імовірного місцеперебування книги, невідомо.

Це село згадується в документах кінця XVI ст.¹⁷, що хронологічно відповідає віку Євангелія. Краєзнавець та історик Лаврентій Похилевич, автор фундаментальної праці «Сказание о населенных местностях Киевской губернии», яка містить в собі детальні історичні, статистичні, топографічні та церковні відомості, не вказує нічого такого, що могло, хоча б опосередковано, підтвердити вищевказану версію походження книг саме з того села.

Історія с. Остра Могила Таращанського повіту подається спільно з історією с. Любча, які розділяє лише маленький струмок. Храм у Любчі був освячений не на честь Воскресіння Христового, а на честь апостола Іоанна Богослова. Побудований у 1752 р. Про наявність церкви в Острій Могилі взагалі не йдеться. До зведення церкви в Любчі «была построена священником Василием Похилевичем каплица, в которой совершал Богослужение и был первым священником села Любчи зять его Иоанн Дашкевич. До того же времени Любча с Остроу-могилоу причислялись к Богатырской церкви»¹⁸. Лаврентій Похилевич походив зі священницького роду, і як ми бачимо, на цій парафії служили його родичі. Тож, якби в Любчі чи Острій Могилі раніше був Воскресеньський храм, цю історію він знав би напевно і не пропустив би в своїх описах.

У селі ж Острийки Васильківського повіту згадується церква Покрова Пресвятої Богородиці 1650 р.¹⁹ Натомість згадування в рукописному Апостолі «сотника остерського» ще раз свідчить на користь версії м. Остра на Чернігівщині, який був сотенним центром.

У документі 1887 р. з приватної колекції, який є досить детальною відповіддю священника Федора Рубановського на анкету Імператорської академії мистецтв щодо наявності в Свято-Миколаївському храмі с. Олбин речей, які мають художню та історичну цінність, він згадує рукописне Євангеліє 1686 р. та Апостол «неизвестно чьей работы»²⁰, а про Євангеліє з Сучави нічого не говорить, приписуючи, що в храмі більше «ничего из стари-

¹² Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 4986. Арк. 67.

¹³ Там само. Арк. 69.

¹⁴ Там само. Арк. 67.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Остер и его уезд. (продолжение). *Черниговские Епархиальные Известия. Прибавления*. 1863 г. 1 апреля. С. 227.

¹⁷ Історія міст сіл Української РСР: У 26 т. Київська обл. / Голов. редкол. Тронько П. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 616.

¹⁸ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев: Тип-я Киево-Печерской лавры, 1864. С. 444.

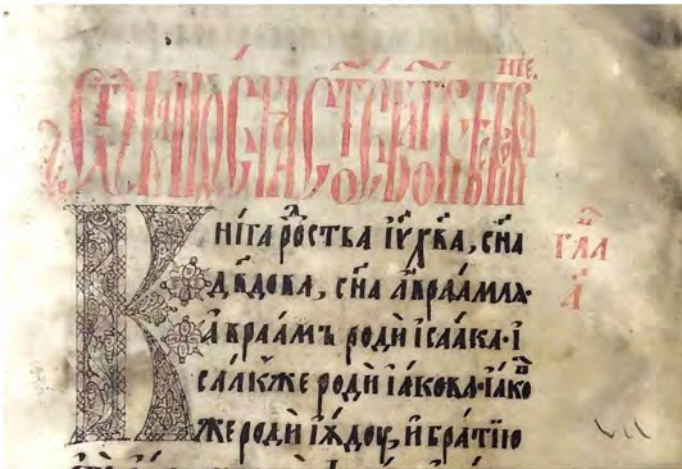
¹⁹ Там само. С. 528.

²⁰ Описание церкви св. Николая в с. Олбин Остерского уезда Черниговской губернии. Ответ императорской Академии художеств о художественных и исторических ценностях, находившихся в этом храме. 1887 г. 14. арк. Арк. 5. Рукопис, приватна колекція. Цей рукопис ми виявили на сайті аукціонів антикваріату: *Auction.ru*. Описання церкви в с. Олбин Остерского уезда. URL: https://auction.ru/offer/opisanie_cerkvi_v_s_olbin_osterskogo_uezda-i5489478033.html. Власник документу люб'язно надав інформацію та фото потрібних для цього дослідження аркушів.

ны не сохранилось»²¹. Тому, можливо, що Євангеліє 1581 р. потрапило до Олбина невідомим нам шляхом лише після 1887 р., пізніше, ніж Євангеліє 1686 р. та Апостол.

Місяцеслов у кінці книги активно використовувався. Залишилися позначки олівцем навпроти днів пам'яті святих відповідних їм днів тижня. Навпроти неділь по П'ятидесятниці та перехідних неділь зазначені відповідні дати. Це дає можливість спробувати визначити час використання книги. Очевидно, що такі помітки робилися в храмі, а не на вже музейному експонаті. Так, наприклад, неділя про митаря та фарисея датована 31 січня. Вказана неділя припадала на цю дату в 1832, 1843 та 1854 рр. Місяць січень написаний як «генварь», а не «январь», тобто за більш давньою формою, яка в XX ст. використовувалася рідко. Навряд чи старовинну книгу, яка б уже була «немного попорчена сыростю», використовували на богослужінні та робили б у ній календарні записи. Тому можливо, що книгою в пер. пол. – сер. XIX ст. ще користувалися й постраждала вона пізніше.

Євангеліє згадується в каталозі виставки XIV археологічного з'їзду, яка проходила в Чернігові 1908 р. (у відділі рукописів, № 17)²². Серед джерел надходження експонатів до цього відділу вказано Чернігівське єпархіальне давньосховище, Чернігівська губернська вчена архівна комісія та бібліотека Чернігівської духовної семінарії. Походження того чи іншого рукопису в каталозі не конкретизується. Найвірогідніше, що Євангеліє було передано до Чернігівського єпархіального давньосховища – церковного музею, який був створений 14 жовтня 1906 р., а аркуш із записами, знайдений в книзі, був вкладений в неї при її передачі. На жаль, встановити точний час надходження Євангелія до Чернігівського історичного музею наразі складно. Під час Другої світової війни музей горів (в 1941 р.) і вся документація була знищена.

4А: Початок Євангелія від Матфея.

4Б: Початок Євангелія від Марка.

²¹ Описание церкви св. Николая в с. Олбин Остерского уезда Черниговской губернии...

²² Каталог выставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. Чернигов: Тип-я Губернского Правления, 1908. С. 4.

Рукописне Євангеліє з Сучави є значною історичною та культурною цінністю. Воно було створене двома майстрами писцями. Це простежується за відмінними почерками, стилістичними та композиційними системами оформлення різних частин книги. Один каліграф написав Євангеліє від Матфея (перші три чверті), Іоанна (другу половину) та вказівник рядових євангельських читань за богослужінням на кожен день року, другий – останню чверть Євангелія від Матфея, повністю Євангелія від Марка та Луки та першу половину Євангелія від Іоанна. Початок Благовіствування від Марка та Луки прикрашені чудовими художніми заставками балканського стилю, а саме орнаментальною плетінкою, що є характерною рисою південнослов'янської книжкової орнаментики. Заголовки починаються словами «Єже от Марка...», «Єже от Луки...». На жаль, першу сторінку Євангелія від Іоанна відкрити неможливо. Перед Євангелієм від Матфея заставки немає. Текст починається словами «От Матфея...». Явно відрізняються стилі оформлення ініціалів двох писців (балканський та візантійський). Береги в першого писця завжди рівні, у другого правий не витримує чіткої лінії. Обидва пишуть текст на сторінці в 19 рядків.

5А: Заставка перед Євангелієм від Марка.

5Б: Заставка перед Євангелієм від Луки.

За приблизними підрахунками дослідників, на написання такої книги могло знадобитися від півроку часу. За день писали приблизно 1,5–2,5 аркуші²³. Музейна книга має 364 аркуші. До того ж треба зважати на час, необхідний для художнього оздоблення книги декоративними заставками та ініціалами. Цілком можливо, що замовник міг квапити з виконанням роботи, тому за написання і взялися два каліграфів. Так, перед Євангелієм від Матфея залишилось чисте місце якраз під заставку, тобто її зображення там планувалось, але сторінку не оздобили декоративно до кінця. Цілком імовірно, що «раб Божий Василій» або хотів приурочити дарування книги до якоїсь конкретної дати чи визначної події, або ж просто домовився з виконавцями роботи забрати її під час своєї наступної поїздки з «Острої» до Сучави.

²³ Запаско Я. Ошатність української рукописної книги. Львів: Фенікс, 1998. С. 28.

На папері проглядаються філіграні двох типів. На одній зображено корону (знайдена лише на одному листі). Цей знак належав паперовій фабриці в Брашові (Трансільванія, Румунія). Найдавніший документ, на якому виявлено таку філігрань, датується 1569 р.²⁴ Через стан книги контури іншої філіграні видно не чітко. На одній її частині ледве проглядається слово, що закінчується літерою «В», можливо, написом «Брашов».

У дарчому записі також є важко читабельні місця. Серед них у реченні «купил сію книгу у илія(?) тетрєвангелие» слова «у илія» ми ставимо під знаком питання, хоча таке прочитання є найбільш прийнятним як за візуальними ознаками, так і за змістовністю. Близько 1560 р. в Сучаві народився майбутній митрополит Молдови Анастасій Крїмка (або Крїмкович). Він був каліграфом та мініатюристом, писав церковнослов'янською мовою. Син сучавського торговця Іони Крїмки. При хрещенні був названий Іллею. Заснований ним на поч. XVII ст. монастир Драгомирна став важливим культурним центром Молдови. В ньому була організована школа мініатюристів та каліграфів. Тому є вірогідність, що Євангеліє з музейної колекції пов'язане з першими кроками митрополита Анастасія в книжковій справі. Також ім'я «илія» ктитор вказує третім в поминальнику після себе та своєї дружини.

Розмір книги 31x19 см. Оклад втрачений.

Додаток 1

Изволением отца и сына и святого духа и съспоспешіем святой и живоначальной троицы. и всех святых и егоже есть храм възскресеіа господа бога и спаса нашего ісуса христа. призволи рабы божіи василіе олесевич з острой съ женоя своею федею. съ размышлением невразсуждением(?). о божественных и животворящих тайнах(?) христовых. и о душевномъ спасенію и купил сію книгу у илія(?) тетрєвангелие. и даде ей во мольбу здравіа своего и жены и чад и за отпушеніе греховъ своихъ. и приписа ей ко олтарю святому во храм въ храм възскресеіа господа бога и спаса нашего ісуса христа до села острой. про то ж да никто не имае власти сію книгу возати и продати. от записаннаго ему святого олтара. а кто б имил ей украсти или злодуи илі поп или діак. тогда сим злочином да будет проклят от 318-і святых отец еже ей ей анафема да будет проклят. и будет имитися и пред страшнымъ судищем христовым. а вы отцы священніи молимся вам (?)те и исправляйте и въ молитвах своих ктитора книги сіа. ихже подобает не оставляти въ мольбах олтарныхъ святой церкви в веки аминь: +

Исписа сіа книга рок божий на рождество ꙗф҃г҃а: +
в мисте сучаве
при храме святого архистратига михаила и гавріила +
поминальник.
зравій.

Василіе Федь Іліа Артим Хотїй Мін (?) Веклы Юрїи Семїон: +

Рукопис у розгорнутому вигляді.

²⁴ Todericiu D. Filigranele hârtiilor fabricate în perioada 1539–1841. *Celuloză și Hârtie*. 1962. Vol. 11. Nr. 8. P. 302.

References

- Buzun, O. (1998). Istorii Osterzhchyny (narysy istorii) [History of the Osterzhchyna (essays of history)]. Chernihiv, Ukraine.
- Svtvi, I. (2004). Reiestr rukopysnykh knyh Chernihivskoho istorvchnoho muzeiu im. V.V. Tarnovskoho. [Register of manuscript books of the V.V. Tarnovskiy Chernihiv historical museum]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*, 4. P. 3–37.
- Vykhovanets, T. (2011). Tserkva Voskresenska. Ostrozka akademiia XVI–XVII st. Entsyklopediia [Voskresenska church. Ostroh academy 16th–17th c. Encyclopedia]. Ostroh, Ukraine.
- Zapasko, Ya. (1998). Oshatnist ukrainskoi rukopysnoi knyhy [The elegance of a Ukrainian handwritten book]. Lviv, Ukraine.

Май-Борода Мирослав Сергійович – кандидат богослов'я, доктор філософії, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Mai-Boroda Myroslav – candidate of theology, doctor of philosophy, senior research fellow of the V.V. Tarnovskiy Chernihiv historical museum (4 Muzeyna St., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: miroslav_mb@ukr.net

HANDWRITTEN GOSPEL OF 1581 FROM SUCEAVA IN THE COLLECTION OF THE CHERNIHIV HISTORICAL MUSEUM

*The purpose of the article is to reveal the history of the handwritten liturgical Gospel created in the city of Suceava (Romania), which is currently kept in the funds of the V. Tarnovskiy Chernihiv historical museum. Special attention is paid to the question of determining, the most likely settlement to whose temple the holy book was donated, based on the analysis of the available documents. The article is based on general scientific **methodological principles** of historicity, integrity and objectivity. They are implemented through the use of historical-critical, analytical and logical methods. **Scientific novelty:** the history of the book and the way it arrived at the museum has not been investigated before. The collected material related to the history of the handwritten Gospel is systematized in the article. The studied material allows us to **conclude** that the most likely place where the Gospel was donated was the Voskresenska church in the city of Oster (now Chernihiv region). It was determined that the liturgical book was written by two master scribes. This can be noticed due to the difference in nuances of handwriting, stylistic and compositional systems of design of various parts of the Gospel.*

Key words: handwritten Gospel, Suceava, Ostra village, Oster, Olbyn village, Voskresenska church.

Дата подання: 17 листопада 2023 р.

Дата затвердження до друку: 15 лютого 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Май-Борода, М. Рукописне Євангеліє 1581 р. із Сучави в колекції Чернігівського історичного музею. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 77–84. DOI: 10.58407/litopis.240109.

Цитування за стандартом APA

Mai-Boroda, M. (2024). Rukopysne Yevanheliie 1581 r. iz Suchavy v kolektsii Chernihivskoho istorvchnoho muzeiu [Handwritten Gospel of 1581 from Suceava in the collection of the Chernihiv historical museum]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 77–84. DOI: 10.58407/litopis.240109.

